

C

elestia

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αφιέρωμα:
Χρήστος Κ. Ευαγγελίου

Συνεντεύξεις:
Χαρά Μπακονικόλα,
Αντώνης Φωστιέρης

ΤΙΜΗ 10€

02 ΤΕΥΧΟΣ
ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2009

Έρως



ΕΡΩΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΙΚΗ ΑΓΑΠΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ¹

ΕΛΕΝΗ Γ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Στη μελέτη αυτή θα ασχοληθώ με τον τρόπο που ο Αριστοτέλης συζητά για τον έρωτα και την ερωτική αγάπη και θα εξετάσω τις απόψεις του για τα θέματα αυτά, όπως αυτές προβάλλουν από το σύνολο του έργου του. Θα επισημάνω τα χωρία στα οποία ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον έρωτα και θα επιχειρήσω να ανασυγκροτήσω την άποψη που αυτός υποστηρίζει για τον έρωτα και την ερωτική αγάπη. Επιπλέον, θα αναφερθώ στη σημασία που η αριστοτελική θεωρία περί έρωτος έχει για τη γενικότερη κατανόηση της ηθικής αριστοτελικής θεωρίας, καθώς και τη ευρύτερη χρησιμότητά της για τη διασαφήνιση της στωικής θεωρίας περί παθών, κυρίως της θεωρίας του ιδρυτή του στωικισμού, του Ζήνωνος του Κιτιέως². Η αριστοτελική θεωρία περί έρωτος παρουσιάζει επιπλέον γενικότερο ενδιαφέρον για τη σύγχρονη συζήτηση σχετικά με τα πάθη και τα συναισθήματα, συζήτηση που στις μέρες μας έχει αναζωπυρωθεί στη σύγχρονη ηθική φιλοσοφία³.

Οπωσδήποτε, η απόπειρα μελέτης του έρωτα και της ερωτικής αγάπης γενικότερα στο έργο του Αριστοτέλη φαίνεται όχι μόνο παράτολμη αλλά και μάταιη, αφού, απ' όσο γνωρίζουμε τουλάχιστον, πολύ λίγα πράγματα έχει να μας πει για το θέμα αυτό ο Αριστοτέλης, ο οποίος –ενώ έγραψε εξονυχιστικά για τη φιλία καθορίζοντας στην πραγματικότητα το πεδίο μελέτης του θέματος αυτού⁴– πολύ λίγα έχουν διασωθεί από όσα έγραψε για τον έρωτα. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Anthony Price, ακόμη και ο συνδυασμός των δύο λέξεων, «Αριστοτέλης» και «έρως», «ενδεχομένως να φαίνεται ως ένα διαμετρικά αντίθετο ζευγάριωμα προσώπου και θέματος»⁵. Πράγματι, ενώ δεν είναι δυνατόν να ασχοληθεί κανείς με το θέμα της φιλίας χωρίς να μελετήσει την κλασική και παραδειγματική διαπραγμάτευση από τον Αριστοτέλη ή, τουλάχιστον, να μην κάνει κάποια αναφορά σε αυτόν, κανείς δεν τον αναφέρει σε θέματα σχετικά με τον έρωτα. Είναι αδύνατον κάποιος

που ασχολείται με τη φιλία και τις ποικίλες μορφές της, όπως την πολιτική φιλία⁶, να μην κάνει τουλάχιστον έστω και μια απλή αναφορά στον Αριστοτέλη, ο οποίος ανθολογείται σε κάθε βιβλίο ή ανθολογία που ασχολείται με τα θέματα της αγάπης και της φιλίας⁷, σπάνια όμως χωρία του σχετικά με τον έρωτα, το σεξ και την ερωτική αγάπη ανθολογούνται και η λέξη «έρως» δεν καταχωρείται στον πίνακα εννοιών μονογραφιών και ανθολογιών που αναφέρονται στην αριστοτελική φιλία, ενώ αντιστοίχως δεν απαντούμε το όνομα του Αριστοτέλη σε μονογραφίες ή ανθολογίες για τον έρωτα⁸. Χρειάζεται, βέβαια, να επισημανθεί ότι η συζήτηση γύρω από θέματα που σχετίζονται με τον έρωτα, την ερωτική επιθυμία, τις σεξουαλικές σχέσεις, ακόμη και τη φιλία⁹, και γενικότερα τα πάθη δεν θεωρείτο μέχρι πρόσφατα πρότερον αντικείμενο μελέτης για τη φιλοσοφία, τουλάχιστον στο χώρο της αγγλόφωνης αναλυτικής φιλοσοφίας¹⁰. Ενώ, επομένως, όσον αφορά τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό, στον τομέα των κλασικών σπουδών έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές ενδιαφέρουσες και πρωτοποριακές μελέτες για την ερωτική ζωή των αρχαίων¹¹, πολύ λίγα έχουν γραφεί γι' αυτήν με συστηματικό τρόπο από τη σκοπιά της φιλοσοφίας.

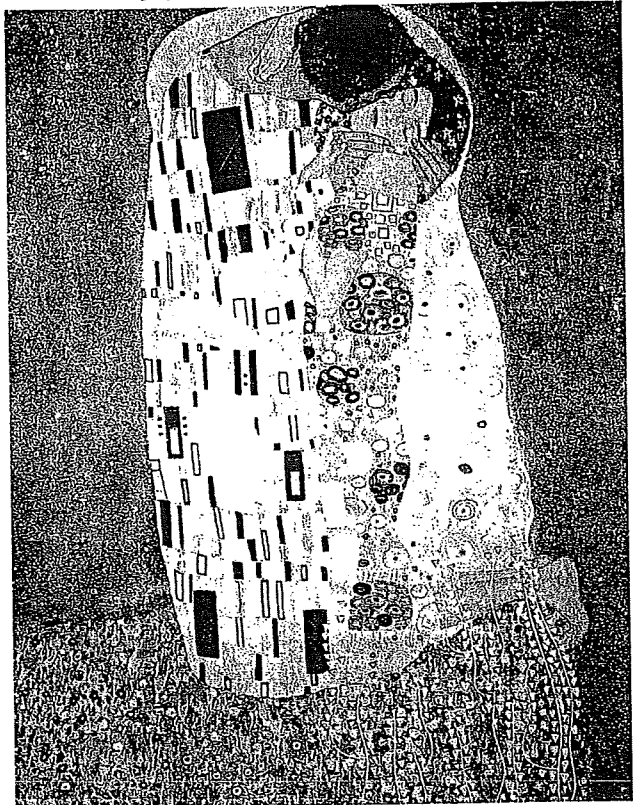
Ενδεχομένως, ορισμένοι μπορεί να ισχυριστούν ότι είναι αμφίβολο το κατά πόσον το θέμα του έρωτα ενδιέφερε τον Αριστοτέλη ώστε να ασχοληθεί συστηματικά με αυτό. Γνωρίζουμε όμως ότι ο Αριστοτέλης είχε ενδιαφερθεί για το θέμα αυτό, αφού, όπως καταγράφει ο Διογένης ο Λαέρτιος (V. 22-27), είχε συγγράψει δύο πραγματείες για τον έρωτα, υπό τους τίτλους *Ερωτικός* (1 βιβλίο) και *Θέσεις ερωτικάι* (4 βιβλία), οι οποίες όμως δεν έχουν δυστυχώς διασωθεί¹². Επομένως, είναι εμφανές ότι, τουλάχιστον στην πρώιμη φιλοσοφική φάση του, στην οποία κατά πάσα πιθανότητα εντάσσονται τα έργα αυτά, ο Αριστοτέλης είχε ενδιαφέρον για τη μελέτη του θέματος του έρωτος, ανάλογο με αυτό του Πλά-

τωνά. Αναφορές ωστόσο στον έρωτα και την ερωτική αγάπη συναντάμε σε διάφορα αριστοτελικά έργα. Σποραδικές αναφορές στον έρωτα έχουμε τόσο στα *Ηθικά Νικομάχεια*, όσο και στα *Ηθικά Ευδήμια*, κατά τη διάρκεια της συζήτησής του Αριστοτέλη για τη φιλία και τα διάφορα είδη της. Αναφορές στον έρωτα και στο ρήμα «έρᾶν» βρίσκουμε επίσης στα *Πολιτικά*, στη *Ρητορική*, στην *Αθηναίων Πολιτεία*, στα *Αναλυτικά Πρότερα*, στα *Τοπικά* καθώς και στα *Μετά τα Φυσικά*. Οι αναφορές όμως αυτές είναι διάσπαρτες και πολυσχιδείς και, επομένως, δεν είναι εύκολο να ανασυγκροτήσουμε ούτε με ευκολία ούτε με ακρίβεια τις απόψεις του Στάγειριτη για τον έρωτα.

Ας δούμε, όμως, από τα χωρία που έχουμε στη διάθεσή μας τι ακριβώς ο Αριστοτέλης αναφέρει για τον έρωτα και την ερωτική αγάπη. Είναι σημαντική νομίζω εν πρώτοις η αναφορά αυτού στον έρωτα ως κοσμική δύναμη σε σχέση με τις θεωρίες των προσωκρατικών φιλοσόφων για τη δημιουργία του κόσμου που αναφέρει στα *Μετά τα Φυσικά*. Στο πρώτο βιβλίο των *Μετά των Φυσικών* (984b20-985a25, 988a33-34) ο Αριστοτέλης αναφέρεται επίσης στον έρωτα κατά τη διάρκεια της συζήτησής του αναφορικά με τις θεωρίες των Προσωκρατικών φιλοσόφων σχετικά με τις αιτίες που δημιούργησαν τον κόσμο, και ιδιαίτερα στις απόψεις του Ησίοδου, του Εμπεδοκλή και του Αναξαγόρα. Ο έρωτας αποτελεί, σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές, ένα από τα στοιχεία που δημιούργησαν τον κόσμο: «οἷον ὅσοι φιλιάν καὶ νεῖκος ἢ νοῦν ἢ ἔρωτα ποιοῦσιν ἀρχήν» (988a33-34). Τα αποσπάσματα αυτά στα *Μετά τα Φυσικά* δεν έχουν κάποια σχέση με τον τρόπο που εννοούμε τον έρωτα αναφορικά με την ερωτική αγάπη και τις ανθρώπινες σχέσεις και δεν απηχούν σε καμιά περίπτωση τις απόψεις του Αριστοτέλη, είναι όμως ενδιαφέροντα αν εξεταστούν σε συνδυασμό με ερμηνείες που έχουν αποδοθεί στον τρόπο που εκλαμβάνει τον έρωτα ο Ζήνων ο Κιτιεύς (334-262 π.Χ.), ο ιδρυτής του στωικισμού, και μας δείχνουν σαφώς, κατά την γνώμη μου, ότι οι απόψεις του Ζήνωνα, στον βαθμό βέβαια που αυτές έχουν διασωθεί, αποτελούσαν μέρος μιας μακράς φιλοσοφικής παράδοσης που ξεκινούσε από τους Προσωκρατικούς και πως ο Ζήνων είχε επηρεαστεί, ή τουλάχιστον γνώριζε, όχι μόνο την πλατωνική διδασκαλία αλλά και την περιπατητική. Επιπλέον, η αριστοτελική αναφορά στον έρωτα ως κοσμική δύναμη υποστηρίζει την ενδιαφέρουσα, αν και αιρετική, ερμηνεία του έρωτα ως «Πρωτόγονου» όπως έχει υποστηριχθεί από τον George Boys-Stones¹³.

Εκ πρώτης όψεως, όπως τουλάχιστον γενικότερα φαίνεται από τη συζήτηση για τη φιλία στα *Ηθικά Νικομάχεια* και στα *Ηθικά Ευδήμια*, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο έρωτας εκλαμβάνεται από τον Αριστοτέλη απλώς ως κάποιο πάθος ή ως κάποια μορφή επιθυμίας που πρέπει να περιοριστεί ή να μετριαστεί και πως, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης

δεν αποδίδει στον έρωτα κάποιο θετικό ρόλο. Στις περισσότερες περιπτώσεις μάλιστα ο έρωτας και οι ερωτικές σχέσεις αναφέρονται ως παραδείγματα όταν γίνεται αναφορά στο δεύτερο είδος φιλίας, τη φιλία «δι' ἡδονήν», τη φιλία που συνάπτουμε με τους άλλους ανθρώπους επειδή εκείνοι είναι ευχάριστοι σε εμάς, επειδή δηλ. η συναναστροφή μαζί τους μας προσφέρει κάποιο είδος ἡδονής.



Συγκεκριμένα, στο δεύτερο βιβλίο της *Ρητορικής* ο Αριστοτέλης αναφέρεται διεξοδικά στα ανθρώπινα πάθη, απευθυνόμενος στον ρήτορα και κατονομάζοντας τα πάθη που αυτός χρειάζεται να διεγείρει κατά τη διάρκεια του λόγου του. Ο Αριστοτέλης ορίζει τα πάθη ως αυτά που, με το να προκαλούν μεταβολές στη γενικότερη κατάσταση των ανθρώπων, τους κάνουν να παρουσιάζουν διαφορές στις κρίσεις τους και που συνοδεύονται από λύπη ή ἡδονή, πάθη δηλ. όπως η οργή, η πραότητα, ο φόβος και το θάρρος, η ντροπή και η αδιαντροπία, η χάρις (η καλοσύνη), ο οίκτος, η αγανάκτηση, ο φθόνος και η ζηλοτυπία: «ἔστι δὲ τὰ πάθη δι' ὅσα μεταβάλλοντες διαφέρουσι πρὸς τὰς κρίσεις οἷς ἔπεται λύπη καὶ ἡδονή, οἷον ὀργὴ ἔλεος φόβος καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα, καὶ τὰ τούτοις ἐναντία» (*Ρητορική*, 1378a20-23). Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι όταν αναφερόμαστε στα πάθη θα πρέπει να διακρίνουμε τρία πράγματα, «μιλώντας π.χ. για την οργή είμαστε υποχρεωμένοι να εξετάσουμε αναλυτικά, πρώτον, τη γενικότερη κατάσταση των ανθρώπων που κατέχονται από οργή, δεύτερον, εναντίον τίνων συνήθως οργίζονται, και τρίτον για τι είδους λόγους οργίζονται»¹⁴.

Ο έρωτας και η κατάσταση που βρισκόμαστε όταν είμαστε ερωτευμένοι, που δηλώνεται με το ρήμα «έραν» και τις μετοχές του, αναφέρεται σε διάφορα χωρία της *Ρητορικής* ως παράδειγμα επιθυμίας που προκαλεί συναισθήματα [«τοιαύται δὲ αἱ ἐπιθυμίαι, οἷον ἔρωτος» (*Ρητ.*, 1385a23) και «Καὶ ὧν ἡ ἔρωτος ἢ ἐπιθυμία φύσει ἐστίν· οὐδεὶς γὰρ ἀδυνάτων ἐρᾷ οὐδὲ ἐπιθυμεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ» (*Ρητ.*, 1392a23-25)] μαζί με άλλες αναφορές του για τα πάθη γενικότερα (*Ρητ.*, 1373a15, 1379a15-29, 1384a30, 1391a5). Ειδικότερα, σε σχέση με τον θυμό, που εξετάζεται διεξοδικώς στη *Ρητορική* αλλά και στα *Ηθικά Νικομάχεια*¹⁵, ο Αριστοτέλης αναφέρει ως παράδειγμα το θυμό του ερωτευμένου, εκείνου που απορρίπτεται από το πρόσωπο που αποτελεί το αντικείμενο του έρωτά του («ἐρών δὲ τοῖς πρὸς τὸν ἔρωτα», *Ρητ.*, 1379a21)¹⁶.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως τα πάθη είναι δυνατόν να επηρεάσουν την κρίση μας και να τη μεταβάλλουν. Όπως ο Αριστοτέλης επισημαίνει ήδη από την αρχή του δεύτερου βιβλίου της *Ρητορικής*, ιδιαίτερα ο έρωτας είναι δυνατόν να επηρεάσει την κρίση μας για το πρόσωπο που αποτελεί το αντικείμενο της επιθυμίας μας και να μας κάνει να το βλέπουμε με άλλο τρόπο σε σχέση με ό,τι πραγματικά αυτό είναι, να βλέπουμε δηλ. τον άλλο με θετική ματιά, ενώ, ενδεχομένως, στην πραγματικότητα το πρόσωπο αυτό να είναι φαύλο: «οὐ γὰρ ταῦτα φαίνεται φιλοῦσι καὶ μισοῦσιν, οὐδ' ὀργιζομένοις καὶ πράως ἔχουσιν, ἀλλ' ἢ τὸ παράπαν ἕτερα ἢ κατὰ μέγεθος ἕτερα· τῷ μὲν γὰρ φιλοῦντι περὶ οὐ ποιεῖται τὴν κρίσιν ἢ οὐκ ἀδικεῖν ἢ μικρὰ δοκεῖ ἀδικεῖν, τῷ δὲ μισοῦντι τούναντιον· καὶ τῷ μὲν ἐπιθυμοῦντι καὶ εὐέλπιδι ὄντι, ἐὰν ἢ τὸ ἐσόμενον ἡδύ, καὶ ἔσσεσθαι καὶ ἀγαθὸν ἔσσεσθαι φαίνεται, τῷ δ' ἀπαθεῖ <ἢ> καὶ συσχεραίνονται τούναντιον» (*Ρητ.*, 1377b30-1378a4).

Ο Αριστοτέλης συνδέει επίσης τα ευχάριστα συναισθήματα για το πρόσωπο που αγαπάμε ερωτικά με την ανάμνησή του και τις προς αυτόν ή αυτήν επιθυμίες μας, υποστηρίζοντας ότι κάποιο ευχάριστο συναισθήμα συνδέεται με τις περισσότερες από τις επιθυμίες μας: «καὶ ἐν ταῖς πλείστας ἐπιθυμίαις ἀκολουθεῖ τὴν ἡδονήν» (*Ρητ.*, 1370b15-16). Άλλωστε, απολαμβάνουμε είτε την ανάμνηση μιας παρελθοντικής ηδονής ή την αναμονή μιας μελλοντικής κατά τον ίδιο τρόπο που, όταν κάποιος έχει πυρετό, καθώς υποφέρει από δίψα, χαίρεται να θυμάται αυτά που έπινε και χαίρεται επίσης ελπίζοντας ότι θα πιει. Κατά τον ίδιο τρόπο, κάποιος που είναι ερωτευμένος απολαμβάνει να μιλά ή να γράφει για αυτόν με τον οποίο είναι ερωτευμένος ή να πράττει οποιοδήποτε μικρό πράγμα που συνδέεται με αυτόν, γιατί όλα αυτά του τον θυμίζουν ωσάν εκείνος να ήταν παρών (*Ρητ.*, 1370b 16-22).

Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Αριστοτέλης, αυτό είναι πάντοτε και το πρώτο σημάδι που μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε ότι είμαστε ερωτευμένοι, ότι δηλ., εκτός από την απόλαυση της συντροφιάς του άλλου, τον εν-

θυμούμαστε όταν απουσιάζει: «καὶ ἀρχὴ δὲ τοῦ ἔρωτος αὕτη γίνεταί πᾶσιν, ὅταν μὴ μόνον παρόντος χαίρωσιν ἀλλὰ καὶ ἀπόντος μεμνημένοις [ἐρώσιν] λύπη προσγένηται τῷ μὴ παρῆναι, καὶ ἐν πένθεσι καὶ θρήνοις ὡσαύτως ἐπιγίγνεταί τις ἡδονή·» (*Ρητ.*, 1370b 22-26). Ανάλογα χωρία που περιγράφουν τη σύνθετη φύση του έρωτα συναντούμε και στα *Ηθικά Νικομάχεια*, όπου ο Αριστοτέλης περιγράφει την ευχαρίστηση που νιώθουμε από τη θέαση του αντικείμενου του έρωτά μας αλλά και την παγίωση του έρωτά μας για εκείνον ή εκείνη, όταν επιθυμούμε την παρουσία του όποτε εκείνος ή εκείνη απουσιάζει: «ἔοικε δὴ ἀρχὴ φιλίας εἶναι, ὡσπερ τοῦ ἐρᾶν ἢ διὰ τῆς ὄψεως ἡδονή· μὴ γὰρ προησθεις τῇ ἰδέᾳ οὐδεὶς ἐρᾷ, ὁ δὲ χαίρων τῷ εἶδει οὐδὲν μᾶλλον ἐρᾷ, ἀλλ' ὅταν καὶ ἀπόντα ποθῆ καὶ τῆς παρουσίας ἐπιθυμῆ» (*Ηθικ. Νικ.*, 1167a3-8). Επίσης, στο 1171b29-33 των *Ηθικῶν Νικομαχείων*, στην καταληκτική παράγραφο της συζήτησης για τη φιλία στο I βιβλίο, ο Αριστοτέλης συγκρίνοντας τον έρωτα με την φιλία θεωρεῖ ότι «κόπως για τους ερωτευμένους το να βλέπουν το αγαπημένο τους πρόσωπο είναι ό,τι τους ευχαριστεί περισσότερο από όλα και προτιμοῦν αυτήν την αίσθηση περισσότερο από όλες τις άλλες αισθήσεις, επειδή με αυτήν, κατά κύριο λόγο, σχετίζεται ο έρωτας και από αυτήν γεννιέται, έτσι και για τους φίλους το πιο επιθυμητό πράγμα είναι να περνούν μαζί τις ώρες και τις μέρες τους».

Όπωςδήποτε, είναι φανερό ότι οι περισσότερες αριστοτελικές αναφορές στον έρωτα σχετίζονται με την κοινή αρχαία ελληνική αντίληψη σύμφωνα με την οποία υφίσταται ένταση και σύγκρουση ανάμεσα στις διαφορετικές όψεις του έρωτος. Χαρακτηριστικό είναι ένα άλλο χωρίο από τη *Ρητορική* όπου η παθολογία του έρωτα δηλώνεται σχεδόν με σαφήνεια: «λέγω δὲ ἀφ' ἑαυτοῦ μὲν, οἷον εἰ περὶ ἔρωτος εἴη τὸ ἐνθύμημα ὡς σπουδαῖος, ἢ ἔνστασις διχῶς· ἢ γὰρ καθόλου εἰπόντα ὅτι πᾶσα ἔνδεια πονηρὸν, ἢ κατὰ μέρος ὅτι οὐκ ἂν ἐλέγετο Καύνιος ἔρωτος, εἰ μὴ ἦσαν καὶ πονηροὶ ἔρωτες» (*Ρητ.*, 1402a36-1402b3). Ο Αριστοτέλης αναφέρεται εδώ στον αιμομικτικό έρωτα του μυθολογικού Καύνου, γιο του Μιλήτου και της Ειδοθέας, για τη δίδυμη αδελφή του, τη Βυβλίδα, τον οποίο χρησιμοποιεῖ ως παράδειγμα για να δείξει αφενός τα δεινά που μπορεί να προκαλέσει ο έρωτας και αφετέρου για να τονίσει τη διπλή πλευρά του, ότι δηλ. μπορεί να αποβεί θετικό πράγμα για τη ζωή του ανθρώπου αλλά και αρνητικό. Σχετικά με το χωρίο αυτό, ο Δ. Λυπουρλής αναφέρει ότι «ἦταν συχνή στην αρχαιότητα η διδασκαλία ότι ο έρωτας δεν ήταν, κατά βάθος, παρά μια ἔλλειψη/ στέρση (ἀρα κάτι κακό), που το άτομο –προκειμένου να ολοκληρωθεῖ– ὀφείλε να την “πληρώσει”» ή πως «ο έρωτας είναι μια επιθυμία, και ως τέτοια υποδηλώνει ἔλλειψη/ στέρση»¹⁷. Άλλωστε και ο Αριστοτέλης διαπιστώνει πως ο έρωτας, με το να είναι ισχυρότερος από τη φύση, όπως και ο θυμός σε ορισμένες περιπτώσεις, μας κάνει

να πράττουμε πράγματα, ενάντια στη θέλησή μας, που δεν επιθυμούμε, γι' αυτό και έχουμε την τάση να συγχωρούμε τις πράξεις αυτές των ανθρώπων που έχουν κυριευτεί από τον έρωτα (*Ηθικά Ευδήμια*, 1225a20-23)¹⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία ο έρωτας είναι υπερβολή φιλίας. Πράγματι ο Αριστοτέλης, καθώς αναρωτιέται για τον αριθμό των φίλων που είναι κατάλληλος να έχει κανείς επισημαίνοντας ότι δεν είναι καν δυνατόν να έχει κάποιος μια δυνατή φίλια με πολλούς ανθρώπους, είτε αυτή είναι φίλια που θα μας προσφέρει ηδονή είτε αρετή, ορίζει τον έρωτα στα *Ηθικά Νικομάχεια* ως «υπερβολή φιλίας»: «οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεσθαι δόξειεν ἂν πολλοῖς εἶναι φίλον σφόδρα. Διόπερ οὐδ' ἔραν πλειόνων· ὑπερβολὴ γὰρ τις εἶναι βούλεται φιλίας, τοῦτο δὲ πρὸς ἓνα· καὶ τὸ σφόδρα δὴ πρὸς ὀλίγους» (*Ηθ. Νικ.*, 1171a 10-13). Η αναφορά στον έρωτα, στο συγκεκριμένο χωρίο, ως «υπερβολή φιλίας» γίνεται με σκοπό την ενίσχυση της άποψης του Αριστοτέλη, που αναπτύσσει στο Ι. 10 των *Ηθικών Νικομαχείων*, ότι δεν είναι δυνατόν να έχουμε έναν υπερβολικό αριθμό φίλων: όπως, δηλ. όταν είμαστε ερωτευμένοι, δεν είναι δυνατόν να είμαστε ερωτευμένοι με πολλά άτομα, κατά τον ίδιο τρόπο δεν είναι δυνατόν να έχουμε και πολλούς φίλους, αν και, κατά τη γνώμη του, το παράδειγμα αυτό είναι σχετικό, αφού ο έρωτας αποτελεί μια «υπερβολή φιλίας» προς ένα μόνο πρόσωπο.

Έναν επιπλέον σημαντικό ορισμό του έρωτα συναντούμε στα *Αναλυτικά Πρότερα*. Ο ορισμός αυτός έχει τη μορφή συλλογισμού και θεωρείται ότι αποτελεί την ουσιαστικότερη αριστοτελική διατύπωση επί του θέματος αυτού¹⁹, αν και βέβαια πρέπει να είμαστε γενικότερα προσεκτικοί όταν χρησιμοποιούμε τα λογικά έργα του, όπως και τη *Ρητορική* άλλωστε, για να εξάγουμε ηθικές και πολιτικές αριστοτελικές ιδέες και θεωρίες²⁰. Στα *Αναλυτικά Πρότερα*, κατά τη διάρκεια της συζήτησης του για τη «λογική της προτίμησης», πώς δηλ. κάποιος είναι δυνατόν να διαπιστώσει ποιο είναι το προτιμότερο (αίρετώτερον) από δύο αγαθά όταν γνωρίζει ποιος είναι ο προτιμότερος μεταξύ δύο συνδυασμών που ο καθένας από αυτούς συνίσταται από ένα προτιμότερο και ένα μη-προτιμότερο αριθμό δύο ζευγών αντίθετων δυνατοτήτων, ένα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί είναι ο έρωτας: «Εἰ δὴ ἔλοιτο πᾶς ὁ ἔρων κατὰ τὸν ἔρωτα τὸ Α τὸ οὕτως ἔχειν ὥστε χαρίζεσθαι· καὶ τὸ μὴ χαρίζεσθαι τὸ ἐφ' οὗ Γ, ἢ τὸ χαρίζεσθαι τὸ ἐφ' οὗ Δ, καὶ τὸ μὴ τοιοῦτον εἶναι ὡς χαρίζεσθαι τὸ ἐφ' οὗ Β, δηλονότι τὸ Α τὸ τοιοῦτον εἶναι αἰρετώτερον ἐστὶν ἢ τὸ χαρίζεσθαι. Τὸ ἄρα φιλεῖσθαι τῆς συνουσίας αἰρετώτερον κατὰ τὸν ἔρωτα. Μᾶλλον ἄρα ὁ ἔρωτας ἐστὶ τῆς φιλίας ἢ τοῦ συνεῖναι. Εἰ δὲ μάλιστα τούτου, καὶ τέλος τοῦτο. Τὸ ἄρα συνεῖναι ἢ οὐκ ἐστὶν ὁλῶς ἢ τοῦ φιλεῖσθαι ἔνεκεν· καὶ γὰρ αἱ ἄλλαι ἐπιθυμίαι καὶ τέχναι οὕτως» (*Αναλ. Πρότ.*, Β. 22. 68a39-68b7).

Όπως επισημαίνει ο Juha Sihvola, «το χωρίο αυτό

στα *Αναλυτικά Πρότερα* είναι ένα από τα πολύ λίγα χωρία στα έργα του Αριστοτέλη όπου η ψυχολογική δομή της ερωτικής αγάπης αναλύεται με σαφήνεια»²¹. Το χωρίο αυτό, που αναδείχθηκε για πρώτη φορά από τον Anthony Price²², διαχωρίζει σαφώς ανάμεσα σε δύο πλευρές της ερωτικής αγάπης, την επιθυμία που στοχεύει στη συνουσία και την επιθυμία που στοχεύει στη φίλια. Ανάλογα χωρία που τονίζουν τον διπλό αυτό χαρακτήρα της ερωτικής αγάπης συναντούμε επίσης και στα *Τοπικά* (Ι. 15. 106b2-4, 6.7. 146a7-12), όπως επίσης έχει επισημάνει ο Anthony Price²³, τα οποία επίσης τονίζουν τη σημασία της φιλίας που αποτελεί τελικώς τον στόχο του έρωτα καθώς και την άποψη του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία η αγάπη δεν ταυτίζεται με τη σεξουαλική επιθυμία: «εἰ ὁ ἔρωτας ἐπιθυμία συνουσίας ἐστίν· ὁ γὰρ μᾶλλον ἔρων οὐ μᾶλλον ἐπιθυμεῖ τῆς συνουσίας, ὥστ' οὐχ ἅμα ἀμφοτέρω τὸ μᾶλλον ἐπιδέχεται· ἔδει δὲ γε, εἴπερ ταῦτόν ἦν» (*Τοπικά*, 146a9-12).

Όπωςδήποτε, η αριστοτελική διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές πλευρές της ερωτικής αγάπης, όπως και στα χωρία από τα *Ηθικά Ευδήμια* που εξετάσαμε παραπάνω, πηγάζει από τον προβληματισμό των αρχαίων γύρω από τις πολλαπλές όψεις του έρωτα αλλά και τον διπλό χαρακτήρα της ερωτικής επιθυμίας και αγάπης, που ενώ «είναι ικανός να παράγει ευχαρίστηση και επιθυμία στο υποκειμένο του και να προκαλεί καλώς διακειμένες προθέσεις προς το αντικείμενό του, στοχεύοντας τελικώς στην ηθική βελτίωσή του, είναι επίσης ικανός να προκαλέσει τρελό πάθος που επεμβαίνει στη λογική και την αρετή του υποκειμένου του και είναι στη βίαιη εμμονή του παντελώς αδιάφορος για την ευτυχία του αντικείμενου του»²⁴. Κατά τον Αριστοτέλη, συνεπώς, στόχος της ερωτικής αγάπης θα πρέπει να είναι η επιθυμία δημιουργίας φιλικού δεσμού και όχι η ερωτική συνουσία, η οποία δεν αποτελεί από μόνη της σκοπό· αφού απλώς συντελεί στη δημιουργία της φιλίας. Αυτό που αρχίζει ως απλή επιθυμία είναι δυνατόν να μεταμορφωθεί σε πραγματική αγάπη όταν η αντίληψη της σωματικής ομορφίας και η ερωτική επιθυμία που ζυγνύει από την ομορφιά εκείνη είναι δυνατόν να επεκταθεί στην αναγνώριση των αφαιρετικών ποιότητων του άλλου, όπως στην ομορφιά του χαρακτήρα του. Η μεταμόρφωση της επιθυμίας σε φίλια μεταμορφώνει επίσης και τη σειρά προτίμησης ανάμεσα στις αισθήσεις, αφού, όπως είδαμε στο σχετικό χωρίο, η όραση καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία του έρωτα (*Ηθικ. Νικ.*, 1171b29-33). Ο Αριστοτέλης τονίζει όμως ότι η έντονη ποιότητα της ερωτικής αγάπης είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί στην πλήρη ενάρετη μορφή της μόνο ανάμεσα στα ανδρόγυνα, στο τύπο δηλ. της πιο θεμελιακής σχέσης που οι άνθρωποι τείνουν να συνάπτουν μέσα στην κοινωνία (*Ηθικ. Νικ.*, 1162a16-19).

Είναι ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να παρατηρήσουμε την ομοιότητα που η αριστοτελική άποψη παρουσιάζει με αυτήν του Ζήνωνος και της πρωίμης

στωικής φιλοσοφίας. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Ζήνων ο Κιτιεύς στην *Πολιτεία* του υποστήριξε ότι το πρότερον αντικείμενο της σεξουαλικής επιθυμίας είναι η φιλία και όχι η ερωτική συνουσία και, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο έρωτας, με το να προκαλεί τη φιλία, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ενάρετης πόλεως. Όπως παραδίδεται από τον Αθήναιο, ο Ζήνων υποστήριξε ότι ο Έρωτας είναι ο θεός της φιλίας και της ελευθερίας, και ακόμη ο δημιουργός της ομόνοιας: «Ποντιανός δὲ Ζήνωνας ἔφη τὸν Κιτιέα ὑπολαμβάνειν τὸν Ἐρωτα θεὸν εἶναι φιλίας καὶ ἐλευθερίας, ἔτι δὲ καὶ ὁμονοίας παρασκευαστικόν, ἄλλου δ' οὐδενός. Διὸ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ ἔφη τὸν Ἐρωτα θεὸν εἶναι, συνεργὸν ὑπάρχοντα πρὸς τὴν τῆς πόλεως σωτηρίαν.»²⁵

Κατά παρόμοιο τρόπο, και για τον Αριστοτέλη ο στόχος του έρωτα είναι η φιλία και όχι η ερωτική συνουσία. Αυτό βέβαια σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης εκλαμβάνει την ερωτική επιθυμία, με όποια μορφή και αν αυτή εκδηλώνεται, ως κάτι το αρνητικό ή ως κάτι το κατακριτέο. Είναι γνωστό το σχόλιό του στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1148b15-1149a4), σε σχέση με τη συζήτηση για την ακρασία, όπου καταφέρεται κατά της παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης. Το χωρίο αυτό είχε θεωρηθεί στο παρελθόν ότι εκφράζει μια γενικότερη αρνητική στάση του Αριστοτέλη για τον έρωτα μεταξύ ανδρών, η άποψη όμως αυτή έχει πλέον με βεβαιότητα αμφισβητηθεί²⁶, αφού ο Αριστοτέλης δεν εκλαμβάνει τις ερωτικές σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα του ίδιου φύλου προβληματικές ακόμη και αν αυτές περιλαμβάνουν συνουσία (*Πολιτικά*, 1262a33-39). Ο Αριστοτέλης –όπως οι στωικοί και οι κυνικοί άλλωστε πριν από αυτούς– δεν θεωρεί ότι η ερωτική πράξη έχει κάποια ηθική σημασία και γενικότερα την εκλαμβάνει ως ηθικά αδιάφορη. Η σεξουαλική πράξη αποτελεί απλώς μία επιθυμία, όπως όλες οι άλλες, που χρειάζεται βεβαίως να τίθεται υπό έλεγχο ώστε να μην παρεκκλίνει της μεσότητος²⁷. Όπως τονίζει ο *Aethon Price*, «η αγάπη που συνίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο είναι ταυτοχρόνως σεξουαλική και νοητική, είναι ένα συναίσθημα που συνοδεύει την όρεξη όχι για να την υποσκελίσει αλλά για να επισυνάψει στον σκοπό της (που είναι η αποδοχή της ικανοποίησης) ένα νέο σκοπό (αυτόν της αποδοχής της διάθεσης προσφοράς ικανοποίησης) του οποίου την αξία τη δημιουργεί»²⁸.

Η σύντομη αυτή ανασυγκρότηση των απόψεων του Αριστοτέλη για τον έρωτα, που επιχειρήθηκε στη μελέτη αυτή, μας δείχνει, με εμφανή, κατά τη γνώμη μου, τρόπο ότι οι αριστοτελικές αποψεις για τον έρωτα, την ερωτική αγάπη καθώς και για το αντικείμενο της ερωτικής επιθυμίας παρουσιάζουν ενδιαφέρον όχι μόνο για τη μελέτη της αριστοτελικής ηθικής φιλοσοφίας αλλά και γενικότερα για την κατανόηση των απόψεων των φιλοσόφων της ύστερης αρχαιότητας σχετικά με το θέμα αυτό. Αν θελήσουμε βέβαια να επανέλθουμε στον αρχικό προβληματισμό γύρω από το γιατί ο Αριστοτέλης –έστω και

στα έργα του που έχουν σωθεί, τα οποία άλλωστε δεν είναι καθόλου μικρά στον αριθμό– έχει τόσα λίγα πράγματα να μας πει για τον έρωτα, η πιο ίσως πιθανή εξήγηση είναι ότι ο Αριστοτέλης διαπραγματεύεται τα «ερωτικά» θέματα στη συζήτησή του για τη φιλία, και μάλιστα όταν αναφέρεται στο είδος «της φιλίας για την ευχαρίστηση» (δι' ἡδονήν), και, επομένως, ίσως να μην θεώρησε ότι έχει κάτι παραπάνω να μας πει για το θέμα αυτό. Πράγματι, όπως είδαμε τελικώς από την εξέταση των αριστοτελικών χωρίων που αναφέρονται στον έρωτα, κυρίαρχη θέση στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη καταλαμβάνει η έννοια της φιλίας επισκιάζοντας οποιαδήποτε σύλληψη του έρωτα ως δημιουργικής δύναμης για τη σύναψη ανθρωπίνων σχέσεων. Ο έρωτας, από τη στιγμή που είναι «υπερβολή», δεν είναι δυνατόν να εντάσσεται στη χρυσή συνταγή της μεσότητος. Το κυριότερο όμως είναι ότι δεν αποτελεί «ασφαλή» δημιουργική δύναμη για την πρόοδο του ανθρώπου και της κοινωνίας, δεν προωθεί τις ανθρωπίνες σχέσεις. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να βασιστούν σε αυτόν γιατί αποτελεί ένα πάθος που μεταβάλλεται, μια επιθυμία που μεταστρέφεται όταν ικανοποιηθεί. Ο έρωτας, λόγω του διπλού χαρακτήρα του, δεν είναι κατάλληλος για την πόλη, δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει σταθεροποιητικό παράγοντα της πολιτικής κοινωνίας, αφού μόνο η φιλία είναι δυνατόν να δημιουργήσει ομόνοια στην πόλη²⁹. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στη *Ρητορική* (1401b9-14): «Ἄλλο τὸ ἐκ σημείου· ἀσυλλόγιστον γὰρ καὶ τοῦτο· οἷον εἴ τις λέγοι “ταῖς πόλεσι συμφέρουσιν οἱ ἐρώντες· ὁ γὰρ Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος ἔρως κατέλυσε τὸν τύραννον Ἰππαρχον”, ἢ εἴ τις λέγοι ὅτι κλέπτης Διονύσιος· πονηρὸς γὰρ· ἀσυλλόγιστον γὰρ δὴ τοῦτο· οὐ γὰρ πᾶς πονηρὸς κλέπτης, ἀλλὰ κλέπτης πᾶς πονηρὸς» Είναι ο φίλος και όχι ο εραστής που κατά τον Αριστοτέλη ορίζεται ως «εκείνος που επιθυμεί και πράττει αυτά που είναι καλά ή φαινομενικά καλά, για τον φίλον του, για χάρη του φίλου του, ως εκείνος δηλαδή που επιθυμεί την ύπαρξη και τη ζωή του φίλου του για χάρη εκείνου». «τίθεσσι γὰρ φίλον τὸν βουλούμενον καὶ πράττοντα τὰγαθὰ ἢ τὰ φαινόμενα εκείνου ἕνεκα, ἢ τὸν βουλούμενον εἶναι καὶ ζῆν τὸν φίλον αὐτοῦ χάριν» (*Ηθικ. Νικ.*, 1166a2-5). Η φιλία, σύμφωνα με τον αριστοτελικό ορισμό της ως αγάπη προς ένα πρόσωπο που επιθυμεί το καλό του για χάρη αυτού του προσώπου που αγαπάμε και όχι για δική μας χάρη, είναι σε θέση να προσφέρει πολύ περισσότερα στην ανθρωπινή συμβίωση απ' ό,τι ο έρωτας. Ο έρωτας είναι δυνατόν να αποτελέσει αγαθό για την κοινωνία μόνο αν ενδεχομένως συντελέσει στη δημιουργία φιλίας ανάμεσα στους ανθρώπους, η οποία αποτελεί κατά τον Αριστοτέλη τον βασικό συντελεστή της ευδαιμονίας, αφού δημιουργεί την ομόνοια, η οποία είναι απαραίτητη για την πολιτική συμβίωση και πιο σημαντική ακόμη και από την δικαιοσύνη: «Φαίνεται επίσης ότι η φιλία συνεχίζει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτήν

παρά για τη δικαιοσύνη (πολύ φυσικό, αφού η ομόνοια φαίνεται πως είναι κάτι παρόμοιο με τη φιλία): αυτήν επιθυμούν κατά κύριο λόγο, και κοιτάζουν κατά κύριο λόγο να διώξουν από την πόλη τη διχόνοια, που τι άλλο είναι παρά μίσος και έχθρα; Αν οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, και η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας» (Ηθικ. Νικ. 1155a 22-27).

Ελένη Λεοντσίνη

Δρ. Φιλοσοφίας University of Glasgow
Διδάσκουσα Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκ-
παίδευσης
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Annas, J., "Plato and Aristotle on Friendship and Altruism", *Mind*, 86 (1977), σσ. 532-554.
- Annas J., *The Morality of Happiness*, Oxford University Press, Oxford 1993.
- Aristotelis, *Analytica Priora et Posteriora*, W. D. Ross (ed.), Oxford University Press, Oxford 1964.
- Aristotelis, *Topica et Sophistici Elenchi*, W. D. Ross (ed.), Oxford University Press, Oxford 1958.
- Aristotelis, *Metaphysica*, W. D. Ross (ed.), 2 vols, a revised text with introduction and commentary, Clarendon Press, Oxford 1924.
- Aristotelis, *Ethica Nicomachea*, I. Bywater (ed.), Oxford University Press, Oxford 1894.
- Aristotelis, *Ethica Eudemia*, R.R. Walzer and J.M. Mingay (eds.), Oxford University Press, Oxford 1991.
- Aristotelis, *Politica*, W. D. Ross (ed.), Oxford University Press, Oxford 1957.
- Aristotelis, *Ars Rhetorica*, W. D. Ross (ed.), Oxford University Press, Oxford 1959.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλία Α' - Δ', εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Λυπουρλής, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Βιβλία Β' - Γ', εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Λυπουρλής, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Βιβλία Α' και Β', εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Παπαδής, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ammon J. von, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, vol. I. Zeno et Zenonis Discipuli, Leipzig 1903-5.
- Badhwar, N. K. (ed.), *Friendship: A Philosophical Reader*, Cornell University Press, Ithaca 1993.
- Boys-Stones G., "Eros in Government: Zeno and the Virtuous City", *The Classical Quarterly*, 48, 1, 1998, σσ. 168-174.
- Calame C., *The Poetics of Eros in Ancient Greece*, transl. from the Italian by J. Lloyd, Princeton University Press, Princeton 1999.
- Cottingham J., *Philosophy and the Good Life: Reason and*
- Passions in Greek, Cartesian and Psychoanalytic Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Cooper J., "Plato's Theory of Human Motivation", *History of Philosophy*, 1, 1984, σσ. 3-21.
- Cooper J., "An Aristotelian Theory of the Emotions", στο A. Oksenberg-Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1996, σσ. 238-257.
- Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers* (transl. by R. D. Hicks), vol. II, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1931.
- Dover K. J., *Greek Homosexuality*, updated and with a new postscript, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1989.
- Engberg-Pedersen T., "Is There an Ethical Dimension to Aristotle's *Rhetoric*?", in A. Oksenberg-Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1996, σσ. 116-141.
- Foucault M., *Histoire de sexualité*, 3 vols., Gallimard, Paris 1976-1984.
- Goldie P., *The Emotions. A Philosophical Exploration*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Goldhill S., *Έρωτας και τραγωδία, Πώς ο αρχαίος κόσμος διαμορφώνει τη ζωή μας*, μτφρ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004.
- Irwin T. H., "Ethics in the *Rhetoric* and in the *Ethics*", in A. Oksenberg-Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*, ό.π., σσ. 142-174.
- Καραγιάννης Γ. Στ. (επιμ.), *Ο έρωτας στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Φιλοσοφική θεώρηση του θέματος*, μτφρ.-περιλ.-σχολ.-ερμην., πρόλ. Θ. Γ. Μαυρόπουλος, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Kristeva J., *Histoires d'amour*, Denoël, Paris 1987.
- Leontsini E., "Concern for Others: Aristotle's Notion of Political Friendship", στο *Vita Contemplativa, Essays in Honor of Professor Dimitrios N. Koutras*, National and Kapodistrian University of Athens, Athens 2006, σσ. 293-311.
- Leontsini E., *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Richard Stalley, National and Kapodistrian University of Athens, S. Saripolos Library, Athens 2007.
- Leontsini E., "Zeno of Kition on Love, Friendship, Concord, and the Unity of the State", υπό έκδοση στο Α. Δημητρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Εταιρεία Κυπριακών Μελετών, Λευκωσία 2009.
- Leontsini E., "Sex and the City: Plato, Aristotle, and Zeno of Kition on *erôs* and *philia*", ανακοίνωση στο Colloquium "Eros in Ancient Greece", συνδιοργάνωση University College London and the Institute of Classical Studies, London, United Kingdom 28-31 Μαρτίου 2009.
- Λεοντσίνη Ε., «Αριστοτελική πολιτική φιλία και φιλελεύθερη κοινότητα», στο Κ. Ι. Βουδούρης (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τα προβλήματα της εποχής μας*, Πρακτικά του 20^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας (Χανιά, 12-17 Ιουλίου 2008), Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ίωνια, Αθήνα 2009.
- Λεοντσίνη Ε., «Μορφές φιλίας κατά τον Αριστοτέλη», στο *Αριστοτέλης, κορυφαίος διδάσκαλος και στοχαστής*, Πρακτικά του Συνεδρίου της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων (Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2008), εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2009.
- Long A. A. & Sedley D. N., *The Hellenistic Philosophers*,

2 vols., Cambridge University Press, Cambridge 1987.

Marion J.-L., *Le Phénomène érotique*, Grasset & Fasquelle, Paris 2003 (*Το ερωτικό φαινόμενο*, μτφρ. Χρ. Μαρσέλλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008).

Nussbaum M. C., "Platonic Love and Colorado Law: The Relevance of Ancient Greek Norms to Modern Sexual Controversies", *Virginia Law Review*, 80, 1994, σσ. 1515-1651.

Nussbaum M. C., "Aristotle on Emotions and Ethical Health", στο *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1994, σσ. 78-101.

Nussbaum M. C., *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Nussbaum M. C. & Sihvola J., *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago University Press, Chicago 2002.

Price A. W., *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, Clarendon Press, Oxford 1989.

C. Rowe, "The Treatment of Anger in Aristotle's *Rhetoric* and *Ethics*", στο D. N. Koutras (ed.), *On Aristotle's Poetics and the Art of Rhetoric*, 4th International Symposium for the Aristotelian Philosophy, Athens 2003, σσ. 366-376.

Schofield M., "Sharing in the Constitution", *The Review of Metaphysics*, 49, 1996, σσ. 831-858.

Schofield M., "Political Friendship and the Ideology of Reciprocity", στο M. Schofield, *Saving the City*, London and New York, Routledge 1999, σσ. 82-99.

Schollmeier P., *Other Selves. Aristotle on Personal and Political Friendship*, State University of New York Press, New York 1994.

Scruton R., *Sexual Desire*, Continuum, 3rd ed., London 2006.

Sihvola J., "Aristotle on Sex and Love", στο M. C. Nussbaum & J. Sihvola, *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago University Press, Chicago 2002, σσ. 200-221.

Solomon R. C. (ed.), *What is an Emotion? Classic and Contemporary Readings*, Oxford University Press, Oxford 1984.

Solomon R. C., *The Passions: Emotions and the Meaning of Life*, Hackett, Indianapolis 1993.

Solomon R. C. (ed.), *Thinking about Feeling. Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, Oxford 2004.

Smith Pangle L., *Aristotle and the Philosophy of Friendship*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Stern-Gillet S. S., *Aristotle's Philosophy of Friendship*, State University of New York Press, Albany 1995.

Stewart R. M. (ed.), *Philosophical Perspectives on Sex and Love*, Oxford University Press, Oxford 1995.

Telfer E., "Friendship", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 71, 1971, σσ. 223-241.

Vernon M., *The Philosophy of Friendship*, Palgrave MacMillan, New York 2005.

Vlastos G., «Το άτομο ως αντικείμενο αγάπης στον Πλάτωνα», στο *Πλατωνικές μελέτες*, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, επιμ. Π. Φαναράς, β' έκδ., εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000, σσ. 27-79.

Winkler J. J., *The Constraints of Desire, The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Routledge, New York & London 1990.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή Αρχαίας Φιλοσοφίας του Παγεπιστημίου της Γλασκώβης Richard Stalley για την ουσιαστική βοήθειά του και τα χρήσιμα σχόλιά του κατά την προετοιμασία της συγγραφής της παρούσας μελέτης.

² Βλ. E. Leontini, "Sex and the City: Plato, Aristotle, and Zeno of Kitíon on *erôs* and *philia*", ανακοίνωση στο Colloquium "Erôs in Ancient Greece", συνδιοργάνωση University College London and the Institute of Classical Studies, London, United Kingdom, 28-31 Μαρτίου 2009. Κατά τη γνώμη μου, είναι αξιοσημείωτο ότι στο συνέδριο αυτό με θέμα «Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα» η εν λόγω ανακοίνωση μόνο αναφέρεται στον Αριστοτέλη, και αυτή πάλι σε σχέση με τον Πλάτωνα και τον Ζήνωνα τον Κιτιέα.

³ Βλ. ενδεικτικά R. C. Solomon (ed.), *What is an Emotion? Classic and Contemporary Readings*, Oxford University Press, Oxford 1984· R. C. Solomon, *The Passions: Emotions and the Meaning of Life*, Hackett, Indianapolis 1993· J. Cottingham, *Philosophy and the Good Life: Reason and Passions in Greek, Cartesian and Psychoanalytic Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998· P. Goldie, *The Emotions. A Philosophical Exploration*, Oxford University Press, Oxford 2000· M. C. Nussbaum, *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001· R. C. Solomon (ed.), *Thinking about Feeling. Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, Oxford 2004.

⁴ Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε εκτενώς με τη φιλία στα *Ηθικά Νικομάχεια* (Θ & Ι), στα *Ηθικά Ευδήμια* (Η), στη *Ρητορική* (Β.4), και στα *Πολιτικά* (Β.3, 1261b16-4, 1262b36). Αναφορές στη φιλία βρίσκουμε επίσης σε πολλά άλλα χωρία διάσπαρατα στο έργο του.

⁵ A. W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, Clarendon Press, Oxford 1989, σ. 236.

⁶ Για την πολιτική φιλία βλ. M. Schofield, "Sharing in the Constitution", *The Review of Metaphysics*, 49 (1996), σσ. 831-858 και "Political Friendship and the Ideology of Reciprocity", στο *Saving the City*, London and New York, Routledge, 1999, σσ. 82-99· E. Leontini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Richard Stalley, National and Kapodistrian University of Athens, S. Saripolos Library, Athens 2007, σσ. 159-209.

⁷ Βλ. ενδεικτικά N. K. Badhwar (ed.), *Friendship: A Philosophical Reader*, Cornell University Press, Ithaca 1993· P. Schollmeier, *Other Selves. Aristotle on Personal and Political Friendship*, State University of New York Press, New York 1994· S. S. Stern-Gillet, *Aristotle's Philosophy of Friendship*, State University of New York Press, Albany 1995· L. Smith Pangle, *Aristotle and the Philosophy of Friendship*, Cambridge University Press, Cambridge 2003· M. Vernon, *The Philosophy of Friendship*, Palgrave MacMillan, New York 2005.

⁸ Ελάχιστες εξαιρέσεις αποτελούν η ανθολογία από τις εκδόσεις Ζήτρος (*Ο έρωτας στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Φιλοσοφική θεώρηση του θέματος*, μτφρ.-περίλ.-σχόλ.-ερμην. Γ. Στ. Καραγιάννης, προλ. Θ. Γ. Μαυρόπουλος, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006, όπου και εκεί όμως αφιερώνονται μόνο επτά σελίδες στον Αριστοτέλη σε ένα βιβλίο που αριθμεί συνολικώς 824 σελίδες, σχολιάζονται μόνο μερικά χωρία από τα *Μετά τα Φυσικά* και τα *Ηθικά Ευδήμια* και η αριστοτελική έννοια του έρωτα παρουσιάζεται με ιδεαλιστικό τρόπο), το βιβλίο

του Roger Scruton (*Sexual Desire Continuum*, 3rd ed., London 2006), το βιβλίο του A. W. Price (*Love and Friendship in Plato and Aristotle*, *ό.π.*, όπου το 4^ο Παράρτημα αφιερώνεται στην αριστοτελική έννοια της ερωτικής αγάπης, σσ. 236-249) και η ανθολογία των Martha C. Nussbaum και Juha Sihvola (*The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago University Press, Chicago 2002, όπου περιλαμβάνεται το άρθρο του Juha Sihvola με τίτλο "Aristotle on Sex and Love", σσ. 200-221). Οι δύο τελευταίες μελέτες αποτελούν μερικές από τις ελάχιστες διαπραγματεύσεις του αριστοτελικού έρωτα, ενώ στη μονογραφία του Roger Scruton έχουμε μια απολαυστική συστηματική διαπραγμάτευση θεμάτων όπως ο έρωτας, η σεξουαλική επιθυμία, η φιλία και η αγάπη. Γενικότερα βέβαια για τον έρωτα στην αρχαία Ελλάδα, όπου έχουμε και σημαντική εξέταση των αριστοτελικών θέσεων, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το άρθρο της Martha Nussbaum, "Platonic Love and Colorado Law: The Relevance of Ancient Greek Norms to Modern Sexual Controversies", *Virginia Law Review*, 80 (1994), σσ. 1515-1651 (βλ. επίσης και τη συμπληρωμένη, αλλά συνεπτυγμένη, ανατύπωση του με τον ίδιο τίτλο στο R. B. Louden & P. Schollmeier, *The Greeks and Us. Essays in Honor of Arthur W. H. Adkins*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1996, σσ. 168-223).

⁹ Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό E. Telfer, "Friendship", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 71 (1971), σσ. 223-241.

¹⁰ Στον γαλλόφωνο χώρο, και γενικότερα στον χώρο της ηπειρωτικής φιλοσοφίας, τα θέματα αυτά έτυχαν μεγαλύτερης προσοχής. Βλ. ενδεικτικά M. Foucault, *Histoire de sexualité*, 3 vols., Gallimard, Paris 1976-1984· Julia Kristeva, *Histoires d'amour*, Denoël, Paris 1987 καθώς και την σχετικά πρόσφατη μελέτη του Jean-Luc Marion, *Le Phénomène érotique*, Grasset & Fasquelle, Paris 2003 (που μετάφράστηκε πρόσφατα και στην ελληνική: Jean-Luc Marion, *Το ερωτικό φαινόμενο*, μτφρ. Χρ. Μαρσέλλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008).

¹¹ Βλ. K. J. Dover, *Greek Homosexuality*, updated and with a new postscript, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1989· John J. Winkler, *The Constraints of Desire, The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Routledge, New York & London 1990· C. Calame, *The Poetics of Eros in Ancient Greece*, transl. from Italian by J. Lloyd, Princeton University Press, Princeton 1999· Simon Goldhill, *Έρωτας και τραγωδία, Πώς ο αρχαίος κόσμος διαμορφώνει τη ζωή μας*, μτφρ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004· James Davidson, *The Greeks and Greek Love*, Weidenfeld & Nicolson, London 2007.

¹² Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers* (transl. by R. D. Hicks), vol. II, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1931, V. 22-27.

¹³ Βλ. G. Boys-Stones, "Eros in Government: Zeno and the Virtuous City", *The Classical Quarterly*, 48, 1 (1998), σσ. 168-174.

¹⁴ Για τη μεταγραφή των χωρίων από τα βιβλία Β και Γ της *Ρητορικής* στην νέα ελληνική χρησιμοποιώ τη μετάφραση του Δημητρίου Λυπουρλή με κάποιες ενίοτε δικές μου αλλαγές (Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Βιβλία Β'- Γ', εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004). Οι μεταφράσεις των άλλων βιβλίων της *Ρητορικής* είναι δικές μου.

¹⁵ Βλ. για το θέμα αυτό J. Cooper, "Plato's Theory of Human Motivation", *History of Philosophy*, 1, 1984, σσ. 3-21·

J. Cooper, "An Aristotelian Theory of the Emotions", στο A. Oksenberg-Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1996, σσ. 238-257· M. Nussbaum, "Aristotle on Emotions and Ethical Health", στο *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1994, σσ. 78-101· C. Rowe, "The Treatment of Anger in Aristotle's *Rhetoric* and *Ethics*", στο D. N. Koutras (ed.), *On Aristotle's Poetics and the Art of Rhetoric*, 4th International Symposium for the Aristotelian Philosophy, Athens 2003, σσ. 366-376.

¹⁶ Στη συζήτηση για τα πάθη, εκτός από τον έρωτα, συμπεριλαμβάνει και την ανάλυση της εύνοιας και του φιλικού συναισθήματος, κυρίως γιατί εξετάζει τη φιλία σε σχέση με το αντίθετό της, το μίσος, που είναι πάθος (*Ρητορική*, Β, 3, 1380b35-1381a10). Βλ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, *ό.π.*, σσ. 172-175.

¹⁷ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Βιβλία Β'- Γ', εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Λυπουρλή, *ό.π.*, σ. 528.

¹⁸ Το χωρίο αυτό μας θυμίζει ένα παρόμοιο από τους πλατωνικούς *Νόμους*: «Τὸ δὲ ἀληθεία γε πάντων ἀμαρτημάτων διὰ τὴν σφόδρα ἑαυτοῦ φιλιαν αἴτιον ἐκάστω γίγνεται ἐκάστοτε. Τυφλοῦται γὰρ περὶ τὸ φιλούμενον ὁ φιλῶν ὥστε τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ καλὰ κακῶς κρίνει, τὸ αὐτοῦ πρὸ τοῦ ἀληθοῦς ἀεὶ τιμᾶν δεῖν ἡγοούμενος» (Πλάτωνος, *Νόμοι*, V, 731e)

¹⁹ Βλ. A. W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, *ό.π.*, σσ. 237-239 και J. Sihvola, "Aristotle on Sex and Love", στο M. C. Nussbaum and J. Sihvola, *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, *ό.π.*, σσ. 200-201.

²⁰ Για τη σημασία της *Ρητορικής* στην κατανόηση της αριστοτελικής ηθικής, βλ. T. Engberg-Pedersen, "Is There an Ethical Dimension to Aristotle's *Rhetoric*?", in A. Oksenberg-Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*, *ό.π.*, σσ. 116-141 και T. H. Irwin, "Ethics in the *Rhetoric* and in the *Ethics*", in A. Oksenberg-Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Rhetoric*, *ό.π.*, σσ. 142-174. Για την εγκυρότητα των λογικών έργων υπό την προϋπόθεση ότι αυτά υποστηρίζονται από χωρία των ηθικών, βλ. επίσης M. Nussbaum, "Platonic Love and Colorado Law: The Relevance of Ancient Greek Norms to Modern Sexual Controversies", στο R. B. Louden & P. Schollmeier, *The Greeks and Us*, *ό.π.*, σ. 197.

²¹ J. Sihvola, "Aristotle on Sex and Love", *ό.π.*, σ. 201.

²² A. W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, *ό.π.*, σ. 239.

²³ W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, *ό.π.*, σ. 238.

²⁴ J. Sihvola, "Aristotle on Sex and Love", *ό.π.*, σ. 202.

²⁵ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, xiii 561c (SVF I. 263), στο Johannes von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, vol. I: Zeno et Zenonis Discipuli, Leipzig 1903-5.

²⁶ Βλ. M. Nussbaum, "Platonic Love ...", *ό.π.*, σ. 197-198 και J. Sihvola, "Aristotle on Sex and Love", *ό.π.*, σ. 216-217.

²⁷ Βλ. *Ηθικ. Νικ.*, 1118a23-25 και M. Nussbaum, "Platonic Love ...", *ό.π.*, σ. 194.

²⁸ W. Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, *ό.π.*, σ. 239.

²⁹ Βλ. *Ηθικ. Νικ.*, 1155a22-27, 1167a28-1167b2 και *Πολιτικά*, Β, 4, 1262b29-34.